

MUALLİMHANE-İ NÜVVAB'DAN MEDRESETÜ'L-KUDÂT'A OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KADI YETİŞTİREN OKULLAR*

Prof. Dr. Kemal YILDIZ**

Ferda ESENGÜN HASEKİOĞLU***

Özet: Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilan edilmesi ile Osmanlı Devleti'nde birçok alanda düzenlemeler yapılmıştır. Hukuk ve eğitim bu alanların başında gelmektedir. Eski hukuk sisteminin devamı ile birlikte, yeni kanunlaştırma hareketleri başlamış ve batıdaki örneklerine benzeyen Nizamiye Mahkemeleri kurulmuştur. Hem şer'î mahkemelerde görev yapan kadıların daha iyi ve standart bir eğitim almalarını sağlamak, hem de Nizamiye Mahkemeleri'nde çalışacak, şer'î hukukla birlikte hukuk bilgisine ve mevzuattaki kanunlara vakıf kadılar yetiştirmek amacıyla İstanbul'da kadınlara özel bir ihtisas okulu kurulmasına karar verilmiştir. 1855 yılında bu amaçla Muallimhâne-i Nüvvâb kurulmuş, okul 1885'te Mekteb-i Nüvvâb'a, 1908'de Mekteb-i Kudât'a ve 1909'da da son ve en meşhur hali olan Medresetü'l-Kudât'a dönüşmüş, okulun eğitim sistemi de yaklaşık yetmiş yılı bulan bu süre boyunca değişip, gelişmiştir. Okulun eğitiminde fıkıh ilmi hep ön planda tutulmuş, okula giriş, sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarında başarılı olmanın en önemli şartı fıkıh derslerinde başarılı olmak olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte birçok hukuk dersi ile çeşitli yazı ve uygulama dersleri de okul müfredatında yer almıştır. Bu okul, kuruluşundan itibaren binden fazla mezun vermiş, bunlar Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında görev almış ve aralarından birçok önemli kişiler yetişmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu ilk ve tek kadı okulu 1924'te diğer medreseler ile birlikte kapatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medresetü'l-Kudât, Muallimhâne-i Nüvvâb, Mekteb-i Nüvvâb, Mekteb-i Kudât, kadı, kudât.

From Muallimhane-i Nuvvab to Medresetü'l-Kudat, Schools for Qadis In The Late Ottoman Period

Abstract: With the declaration of the Tanzimat Reforms in 1839, the Ottoman State implemented changes in many areas. Among these, law and education were the primary areas. While Sharia law was still in use, new law-making efforts also began to develop. Among these efforts, the Nizamiye Courts were founded as similar to those in the west. It was decided that a specialized school for judges would be established in Istanbul to give sufficient and standardized education to the sharia court judges (Qadis). Here, the Qadis would learn Sharia along with western law and work for the Nizamiye Courts. In 1855, the school was first opened as "Muallimhane-i Nüvvab," and renamed Mekteb-i Nüvvab in 1885. In 1908, it turned into Mekteb-i Kudat and in 1909, got its final and best-known name, Medresetü'l-Kudat (School of Qadis). Along with these changes, the school's education system was also changed and improved throughout its almost seventy-year life. Fiqh (Sharia law) courses were considered the foundation of the school's education and essential to be accepted, to pass the classes, and finally to graduate. Also, along with law courses various writing and practical lessons were included in the curriculum. More than one thousand judges graduated from the school, and some of them were appointed to important administrative positions all over the country. Medresetü'l-Kudat, which was the first and sole judicial school in the Ottoman State, was closed along with other classic madrasah schools in 1924.

Keywords: Medresetü'l-Kudat, School of Qadis, qadi, qadis.

* Bu makale, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2019) başlığıyla tamamladığımız yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi, kemal.yildiz@marmara.edu.tr

*** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Yüksek Lisans Mezununu, fesengun@gmail.com

GİRİŞ

Bir devletin en önemli üç fonksiyonundan biri olan yargı, Osmanlı Devleti'nde şer'î mahkemeler eliyle yürütülüyordu ve bu sistem kaynağını Fıkıh ilmi sahasındaki birikimden alan, bununla birlikte örfî hukuku da ihmal etmeyen orijinal bir sistemdi. Bu sistemin temel direği de kadılık kurumu idi.

Osmanlı kadısı İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisiydi. Memuriyeti, kendinden önceki İslâmî asırlardaki meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştı.¹ Osmanlı Devleti'nde kadı tayin edilmek, birtakım niteliklere sahip olmak kadar, belirli bir tahsil düzeni ve hiyerarşik geçiş işlemine dayanmaktaydı.² Osmanlı eğitim sistemi içinde yüksek düzeyde eğitim ve öğretimi gerçekleştiren kurum medreselerdi. Osmanlılarda ilmiye sınıfı buradan yetişir, kadılık, müftülük, müderrislik, cami hizmetleri, kâtiplik gibi alanlarda görev alırlardı.³

Tanzimat'ın ilanıyla başlayan döneme gelindiğinde, her alanda olduğu gibi, hukuk alanında da önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Mahkeme teşkilatı ve işleyişinde yeni usuller benimsenirken, Osmanlı hukukunun yapısında da bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir.⁴ Bu dönemde kadılık kurumunda artık kangrenleşmiş olan sorunların bir an evvel halledilmesi hem padişahın, hem Bab-ı Âlî'nin, hem de meşihat makamının gündemindeydi. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda eğitime yönelik bir madde olmamasına rağmen, bu dönemde yaşanan askeri alandaki yenilgiler ve Avrupa'yı daha yakından tanıma isteği, kurumsal olarak geri kalınmış alanlarda iyileştirmeler yapılması gerekliliğini ortaya koyuyordu. Bu da birçok alanda hissedilen yetişmiş eleman eksikliğini kapatacak mektepler açılması ile mümkün olacaktı. İşte bunun sonucunda Tanzimat Fermanı ile önemli eğitim reformları yapılmış; yeni ihtisas okulları kurulmuş ve mevcut olanlar iyileştirilmiştir.

Tanzimat'tan sonra hukuk alanında açılan ve özellikle Nizamiye Mahkemeleri'ne kalifiye eleman yetiştirme hedefini gerçekleştirmesi beklenen okulların ilki **Kavânin ve Nizâmât Dershânesi** idi. Nizâmiye Mahkemeleri için lüzumlu elemanları yetiştirmek ve onlara gerekli kanunlarla hukuk usul ve prensiplerini öğretmek için 1870'te kurulmuş bu okul bu alandaki ilk teşebbüstür.⁵ Bundan birkaç

1 Ortaylı, "Kadı", s. 69-73.

2 Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 12.

3 Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 16.

4 Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s. 9.

5 Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 74.

yıl sonra 1874 yılında Darülfünun içinde üç şubeli olarak açılan **Mekteb-i Sultanî**, modern anlamdaki ilk hukuk okuluydu. Bu yıldan itibaren Mektep'te İdare, Devletler, İcra, Deniz Ticaret Hukuku dersleri okutulmaya başlanmıştır. 1878 yılında kurumsal altyapısı oluşturulmaya başlanan hukuk mektebi 1880'de **Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne** adıyla Adliye Nezareti'ne bağlı olarak açıldı. Bu mektepte Osmanlı Devleti'nin siyasi ve adli kanunları ve muhakeme prosedürleri ile hukuk dalları (usul ve fünun) öğretilenkti. Temel hedef Nizamiye Mahkemeleri'ne nitelikli elemanlar; hâkim, savcı, adliye memuru ve avukatlar yetiştirmektir.⁶

Ancak hukuk eğitimi alanındaki bütün bu kurumsallaşma çabalarından önce 1855 tarihinde, mevcut Osmanlı mahkemelerine kadı ve nâib yetiştirmek amacıyla Muallimhâne-i Nüvvâb adında bir ihtisas okulu kurulmuştu. Bu okul eğitim-öğretim programını fıkıh ilmi üzerine bina etmiş, buna ek olarak öğrencilerinin mahkemelerde uygulama yapabilmesi imkânını da sağlamış özgün bir yükseköğretim kurumuydu.

1. MUALLİMHÂNE-İ NÜVVÂB (1855-1885)

Osmanlı'nın son döneminde kadı yetiştirmek için kurulan okullar, tarihi seyri içinde dört farklı isimle adlandırılmıştır. Osmanlı arşivlerinde bu konuda rastlanan en eski tarihli belgede (1270/1855) bu okulun adı Muallimhâne-i Nüvvâb olarak geçer.⁷ Zaman içinde önce Mekteb-i Nüvvâb, sonra Mekteb-i Kudât ve nihayet son ve en meşhur ismi olan Medresetü'l-Kudât adını alan bu okulun tarihi araştırılırken bu isimlerin hepsini kapsayan bir açıdan bakmak gerekir. Bu isimlendirmeler çoğunlukla kronolojik bir düzen içinde karşımıza çıksa da birçok kez birbirinin yerine kullanıldığı görülür.⁸

1.1. Kuruluşu

1855 yılında kadı ve nâiblerin göreve gelmeleriyle ilgili bazı düzenlemeler yapılmış, bu düzenlemelerle hâlihazırdaki atama sisteminden bağımsız olarak kadı ve nâiblerin atamalarının yönetileceği merkezi bir sistem kurmak amaçlanmıştı.⁹ 5 Nisan 1855'te (h.17 Recep 1271) ilan edilen "Nüvvâb Hakkında Nizamnâme"¹⁰ ve

6 Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri", s. 25, 34.

7 BAO, İ. DH., 326/21224.

8 Örnek için bk.: Ahmed Şîrânî, "Mekteb-i Kuzzât Yahut Medresetü'l-Kuzzât Binâ-i Cedidi", s. 2806.

9 Akiba, "Education of the Sharia Judges", s.130.

10 *Düstur*, 1. Tertip, I, 321-324.

yine aynı tarihte yayınlanan “Kudât ve Nüvvâbın Sûret-i Hareket ve Rüsûmâtına Dâir bâ Îrâde-i Seniyye Karargîr Olan Usûlü Şâmil Tenbîhât”¹¹ ile hem Nizâmiye Mahkemeleri hâkimleri, hem de görev ve yetkilerinin bir kısmını bu hâkimlere devreden şer‘î mahkeme kadılarının uymaları gereken kaideler düzenlenmiş, atamalarına dair esaslar belirlenmiştir. Kadı ve nâiblerin seçim ve atama işlerine bakması için de meşihat makamında Meclis-i İntihâb-ı Hükâm-ı Şer‘ kurulmuş, kadı ve nâiblerin üzerindeki denetim artırılmıştır. 1855 Nüvvâb Nizamnâmesi ile Osmanlı Devleti’nde hâkimler beş sınıflı bir sistemle derecelendirilmişti; bu sisteme dâhil olabilmek için imtihan şartı konmuş, bu imtihanları düzenlemek de Meclis-i İntihâb-ı Hükâm’a verilmiştir. Kadı veya onların vekili durumunda olan naibler bu imtihana göre beşinci sınıftan birinci sınıfa kadar derecelendirilip, buna göre istihdam ediliyordu. Bununla birlikte artık klasik medreseden mezun olmuş bir kadı adayının mahkemelerde görev yapması bazı şartlara bağlanıyordu. Bu hâkim adayları önce İstanbul’daki mahkemelerin birine stajyer olarak devam edecek, burada hâkimliğin prensiplerini ve mesleki yazı yazma kurallarını öğreneceklerdi. Mahkeme hâkimi tarafından adayın mahkemeye devamı, doğruluğu, mesleğe yatkınlık ve yeteneği belirtilip, mühürlü bir ilmühaberle intihâb komisyonuna başvurulacağı, bu ilmühabere sahip olmayan hâkim adaylarının hâkimlik imtihanına alınmayacağı belirtilmekteydi.¹² Görüldüğü gibi meşihat makamı, hâkimlerin yalnız nazari bilgi bakımından değil tatbikatta da yetersiz olduğunu düşünüyor ve hâkimlerin seçim komisyonunda imtihana girmeden önce mahkemede staj yapmalarını şart koşuyordu. Adı geçen nizamnâmenin son maddesinde, “*der-i aliyyede olan mehâkim-i şer‘iyye, tarik-i niyâbete sülûk edenler için mekteb hükümünde add ve itibâr olunarak*” denmekte, mahkemeler âdeta birer mekteb olarak kabul edilmekte, bu da aslında hâkim adayları için bir mekteb ihtiyacının var olduğunu ortaya koymaktaydı. Ancak bütün hâkimlerin göreve başlamadan önce mahkemelerde staj yapmaları fikrinin pek uygulanabilir olmadığı kısa sürede kendini belli etmiştir ki, bundan üç ay sonra, 10 Temmuz 1855’te İntihâb-ı Hükâm Meclisi meşihat makamına yeni bir teklif sunmuştur. Teklifte şer‘î hizmetlerde istihdam edilecek kişilerin kısa sürede liyâkat kazanmaları için onlara mahkemelerde staj yaptırmak yerine bir okul açılması; Süleymaniye Camii yakınında Mekteb-i Edebiyye binasında bir Muallimhâne-i Kudât kurulması, fetvâhânedede görevli fakih bir zatın hoca, sakk ve ferâiz ilimlerinde uzman diğer hocaların da muavin olmaları, bir önceki okula verilen tahsisatın bu okula sermaye olarak verilmesi, eksik kalan miktarın da kadıların aylıklarından kesilerek

11 *Takvim-i Vakâyi*, s. 561.

12 *Düstur*, 1. Tertip, I, 324.

karşlanması talep edilmiştir.¹³ Dönemin şeyhülislamı olan Meşrebzade Hafidi Mehmed Arif Efendi, meclisin teklifini uygun görüp konuyu sadârete arz etmiştir. Mehmed Arif Efendi kadı ve naiblerin bazılarının yukarıda bahsedilen beş hâkim sınıfına dahi giremeyecek kadar yetersiz ve eğitime muhtaç olduklarının tespit edildiğini gerekçe göstererek, hizmet-i şeriyede istihdama kabiliyeti olan kişilerin kısa sürede eğitilmeleri için bir mektep açılmasının uygun olduğunu, talep edilen Mekteb-i Edebiye binasının Fetvâhâne'ye yakınlığı bakımından da çok uygun olduğunu, padişahın arzusunun da bu yönde olduğunu dile getirmiştir.¹⁴ Maarif-i Umumi Meclisi'nde görüşülen bu teklif kabul edilmiş, böylece 16 Ağustos 1855 (h. 2 Zilhicce 1271) tarihli iradeyle Muallimhâne-i Kudât'ın kuruluşuna onay verilmiştir.¹⁵

1.2. Giriş Şartları

18 Şubat 1874'te yürürlüğe giren "Meclis-i İntihâb Nizamnâmesi"¹⁶ ve "Muallimhâne-i Nüvvâb İçin Müceddeden Kaleme Alınan Ta'limat"¹⁷ ile Muallimhâne-i Nüvvâb ile ilgili esaslar yeniden düzenlenmiştir. Meclis-i İntihâb, Muallimhâne-i Nüvvâb'a alınacak öğrencileri seçmek için kurulmuş, nizamnamesinde de okula alınacak talebenin hangi esaslara göre seçileceği anlatılmıştır. Buna göre Muallimhâne-i Nüvvâb'a kabul edilecek talebe daha önce *Şerh-i Akâide*¹⁸ kadar ders görmüş olacaktı, imtihan komisyonunca kendisine Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarından¹⁹ muâmelatla ilgili bir mesele sorulacak, talebenin fıkıh bilgisine ve meramını yazılı olarak anlatıp anlatamadığına bakılacaktı.²⁰ Türkçe yazı yazma becerisine sahip olma şartı, eğitim hayatı boyunca Arapça eserlerden okuyup yazmış kadı ve naiblerin mahkemelerde sadece İslam Hukuku'nun Arapça kaynaklarıyla değil, Türkçe kanun metinleri ve mahkeme belgeleri ile de çalışacakları dikkate alındığında anlaşılır bir şarttı.

13 BOA, İ.DH., 326/21224.

14 BOA, İ.DH., 326/21224.

15 BOA, İ.DH., 326/21224; A.MKT.NZD., 161-79; A.MKT.MHM., 74-49. Arşivlerde, kuruluş aşamasında okulun adı Muallimhâne-i Kudât olarak geçse de, kısa süre sonra okul resmen Muallimhâne-i Nüvvâb olarak anılmaya başlanmıştır.

16 İMMA, D. 1999, 2b-3a.

17 *Mekteb-i Nüvvâb İçin Müceddeden Kaleme Alınan Ta'limat*, y.y.

18 *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*: Sa'duddin et-Taftâzânî'nin (ö.1390) kelimine dair eseridir. Osmanlı medreselerinde ileri seviyede okutulan eserlerden biri idi. Bk: Yavuz, "Akâidü'n-Nesefî", s. 217-219.

19 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*: Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö.1692) fetvalarının derlendiği eserdir. Osmanlı'da en meşhur ve muteber fetva kitaplarından biri olmuştur. Bk: Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", s. 438.

20 "Meclis-i İntihâb Nizamnamesi", İMMA, 2009., md. 3, 4, 5, 6, 8, 9.

1.3. Muallimhane-i Nüvvâb'da Eğitim-Öğretim

Talimnâmesine göre okula yirmisi ikinci sınıf, yirmisi birinci sınıf, onu da zâdegân-ı ilmiyye olarak elli kişi alınacaktı. Bu elli kişi kuralına riayet edildiği anlaşılmaktadır; 1865 tarihli bir belgede okula kabul olunmak için başvuran Talha Efendi'nin başvurusunun, ancak okul öğrencilerinden birinin vefatı dolayısıyla bir kişilik yerin münhal olmasından dolayı değerlendirilebileceğinden bahsedilir.²¹ Günümüz sisteminden farklı olarak öğrenci, sınıfında yükseldikçe sınıfının numarası azalıyor, son sınıf öğrencisi birinci sınıf öğrencisi oluyordu. Bir diğer ilgi çekici konu ise muallimhânedeki zâdegân-ı ilmiyye için özel bir sınıf açılacağından ve bunların okula imtihansız olarak doğrudan kaydedileceklerinden bahsedilmesidir. Zâdegân-ı ilmiyye denen kişiler, Osmanlı ilmiye sınıfını oluşturan şeyhülislam, müderris, kadı vb. meşihata bağlı olarak çalışan kişilerin çocukları idi.

1874 yılında yürürlüğe giren Muallimhâne-i Nüvvâb Talimnamesi'nin mukaddimesinde okulun kuruluş amacı: “*Muallimhâne-i Nüvvâb'ın teşkil ve te'sisinden arz; talebeye ta'lîm-i ulûm-i arabîyye olmayıp belki asıl maksat ulûm-i arabîyyi tahsîl etmiş ve merâmını ifade eyleyecek mertebe yazı yazmaya muktedir bulunmuş olub da hükûmet-i şerîyyede istihdâm olunmak emelinde olanlara ilm-i fikhun muâmelat kısmıyla ilm-i ferâizi ve bunların amelîyatıyla fenn-i sâkki tadrîs ve ta'lîm olduğundan...*”²² diye ifade edilmiştir. Buna göre Muallimhâne-i Nüvvâb, dini ilimlerin öğretileceği bir medrese değil, bu ilimleri daha önce zaten tahsil etmiş bir talebeye hitap eden bir yüksekokuldu.

İntihâb-ı Hükâm Meclisinin teklifinde de geçtiği üzere okulun eğitim süresinin uzun olmaması düşünülmüş, müfredatın muamelat fıkhi, ferâiz, sakk-i şer'î ve hüsnü hat derslerinden oluşması planlanmıştır. Fıkıh öğretimi ise şöyle planlanmıştır: *Dürer* üç yıl, *Mültekâ* da iki yıl okutulacaktı. *Dürer* diye bahsi geçen eser Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm* adlı fıkıh kitabıdır. Bu kitap Molla Hüsrev'in yine kendi eseri olan *Gurerü'l-ahkâm*'a yazdığı şerhtir. Hanefi Mezhebi'ndeki muteber görüşler esas alınarak telif edilen *Dürerü'l-hükkâm*, fıkıhın ibadet ve muamelata dair bütün meselelerini toplar. Asırlarca *Mültekâ'l-Ebhur* ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmi hukuk külliyatı olmuştur.²³ İbrâhim b. Muhammed el-Halebi'nin (ö. 956/1549) Hanefî fikhına dair meşhur eseri olan *Mültekâ'l-Ebhur* ise Hanefi Mezhebi'nin en yaygın kaynak ki-

21 BOA, MVL., 483-28.

22 İMMA, D.1999, 2b-3a.

23 Akgündüz, “Dürerü'l-Hükkâm”, s. 27-28.

taplarından biridir.²⁴ Muallimhâne-i Nüvvâb'da bu her iki temel kitabın yalnız muamelat bölümleri görülecek, konular sabahları önceden belirlenmiş camilerde uygulamalı bir şekilde işlenecekti. Buna göre *Dürer* veya *Mülteka*'dan seçilen bir şer'î mesele, temsili bir mahkeme kurularak, taraflar, hâkim ve muhakemenin kayıtlarını tutan bir görevli ile muhakeme edilip, sonuca bağlanacaktı. Hocalar da bu süreci gözleyip, muhakemenin yapılışı ve kayıtların usulüne göre tutulması konusunda talebeyi denetleyeceklerdi. Kadı adaylarına camilerde yaptırılan bu dersler esasen talebelerin mahkeme salonunda staj yapmaları amacını gerçekleştirmeye yönelikti. Ayrıca ferâiz, hüsn-i hat ve sakk-i şer'î diye üç ders daha vardı.²⁵ Sakk, mahkemede hâkimin dava edilen muameleye, hadiseye ve bu husustaki hükmüne dair düzenlemiş olduğu vesikanın ismi idi.²⁶ Sakk-i şer'î derisiyle talebeye mahkemede bu belgelerin nasıl düzenleneceği öğretiliyordu. Ancak Muallimhâne-i Nüvvâb'dan mezun olan talebelerin şeriye mahkemelerinde istihdam olunmaları ile ilgili sadarete hitaben yazılmış 1869 tarihli bir belgede, okulda fenn-i sakk dersinin yalnız teorik olarak öğretildiğini ("*ilmîsi*"), bunun pratiğinin öğretilmesinin ise ("*amelîsi*") talebenin ancak şer'î mahkemelerde istihdam olmaları ile mümkün olabileceğinden bahsedilmekte ve bu yönde tavsiyede bulunmaktadır. İlginçtir ki bu belgede her yıl üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıf naibi olmak üzere yaklaşık otuz mezun veren Muallimhâne-i Nüvvâb mezunlarının memleketin çeşitli yerlerinde istihdam edilmeleri gerektiği belirtilmiş ancak bunun önündeki engelin yine kadı adaylarının pratik eksikliği olduğu itiraf edilmiştir. Buna göre okuldan mezun olan naiblerin ve icazetli hoca efendilerin, İstanbul'daki şeri mahkemelerde maaşlı bir şekilde staj yaparak "*sakkın amelîsini ve amelîyyât ve fîrûât-ı lâzime-i sâireyi*" tahsilden sonra niyabete gönderilmeleri istenmiştir.²⁷ Meşihat makamının bu tespiti aslında Muallimhâne-i Nüvvâb'ın asıl açılış sebeplerinden biri olan kadı ve naib adaylarındaki pratik eksikliği sorununun, açılışından on dört yıl sonra dahi hala devam ettiğini göstermektedir. 1874'te yürürlüğe giren talimnamesine uygun olarak aynı programla eğitimine devam eden Muallimhâne-i Nüvvâb'ın ders programında klasik fıkıh eserlerinin yanına Mecelle de eklenmiştir. Bu, şer'î mahkemelerle birlikte bahsi geçen zamanlarda Nizamiye Mahkemeleri'ne de eleman yetiştiren Muallimhâne-i Nüvvâb için önemli bir adımdı; böylece talebeler klasik muamelat fıkına ek olarak yürürlükte olan kanunlara da aşına olacaktı. 1864'ten itibaren şer'î

24 Has, "Mültekâ'l-Ebhur", s. 549-552.

25 *Mekteb-i Nüvvâb İçin Müceddeden Kaleme Alman Ta'limat*, md. 7.

26 Erdoğan, "Sakk", s. 492.

27 BOA, İ.DH., 599-41799.

mahkemelerle birlikte çalışan Nizamiye Mahkemeleri'nin eleman ihtiyacı iyice artmakta, Muallimhâne-i Nüvvâb mezunlarının hem sayısı hem de mesleki bilgileri mahkemelerin kadı ve naib ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmaktaydı. Şeyhülislamın sadarete yazdığı mektupta talebenin “*kavânin-i adliyyeye kesb-i ittıla' etmeleri için Muallimhâne-i Nüvvâb'ın usûl-i tedrisiyyesinin islâhı ve tevsî'i, umûr-ı zarûriyyeden olduğu*” belirtilmiş, bu gerekçeden dolayı muallimhanenin yeni ders ve muallimlere ihtiyacı olduğu ifade edilmiştir.²⁸

2. MEKTEB-İ NÜVVAB (1885-1908)

Kadılık mesleğinde 1883 yılında yapılan düzenlemelerle Muallimhâne-i Nüvvâb'ın müfredatı ve kadrosu genişletilmiş, böylece önemi daha da artan okulun ismi 1885'te Mekteb-i Nüvvâb olarak değiştirilmiştir.²⁹ Talebe sayısı elliden doksana, eğitim süresi de dört yıla çıkarılmıştır. Fıkıh, ferâiz, fenn-i sakk derslerinin yanı sıra îlâm, inşâ, hüsn-i hat, imlâ ve hesap gibi dersler de müfredata eklenmiştir.³⁰ Bu yeni derslere ek olarak birinci sınıfta *Siraciyye*³¹ ve ikinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar *Salih Efendi Ceridesi*³² okutulacağı kararlaştırılmıştır. Ayrıca haftada iki kez *Mecelle* dersi yapılacak, Çatalcalı Ahmed Efendi'nin ya da şeyhülislamların fetvaları, uygulamalı bir şekilde işlenecektir.³³ Bu düzenlemelerin getirdiği en önemli yenilik, üst düzey ilmiye mensuplarının çocukları olan zâdegânın mektebe imtihansız alınması usulünün kaldırılmasıydı.³⁴ Buna göre zâdegân sınıfı varlığını devam ettirecek, ancak buraya girmek isteyen öğrenciler diğer öğrenciler gibi imtihana tabi tutulacaklardı. Buna rağmen ilmiyeye mensup ailelerin çocuklarının zâdegân sınıfına tayinle girebildiklerine bu tarihten sonra da rastlanmaktadır.³⁵ Hatıralarında 1913 yılında Medresetü'l-Kudât imtihanlarını kazanarak okula kabul edildiğini anlatan Ragıp Efendi'nin, bir öğrenci olarak zâdegân hakkındaki fikirleri, o zaman için bu sınıf hakkındaki genel kanaatin pek de olumlu olmadığını göstermektedir:

28 BOA, İ.DH., 70318.

29 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 282.

30 Akiba, “Education of the Sharia Judges”, s. 142; Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, s. 242-243.

31 *el-Feraizü's-Siraciyye*; Muhammed es-Secavendi'nin (ö.596/1200) miras hukuku ile ilgili eseridir.

32 *Ceride-i Feraiz*; Sâlih Efendi'nin İslam miras hukuku ile ilgili eseridir.

33 Akiba, “Education of the Sharia Judges”, s. 147.

34 Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, s. 242-243.

35 Örnek için: “Bayındır Naibi Ahmed Sıtkı Efendi'nin torunu Ali Efendi'nin mektebin zâdegân sınıfına kaydının yapılması” BOA, MKT, 19-48-0, veya Yanya müderrislerinden Müftüzaade Sun'ullah Efendi'nin mahdumu Mehmet Efendi'nin Mekteb-i Nüvvâb zâdegân sınıfına kayd ve kabulünün işarı” BOA, MKT, 257-69.

“Hükkâm ve kadılar İstanbul'da ârâm-sâz-ı sefâhât olduklarından (sefâhât içinde oturduklarından), mahall-i kazâlarına vekil göndermek üsûlünü i'tiyâd etmişler ve bu yüzden kadılara nâib nâmı verilmiş ve adliyenin ıslahı için açılan mektebin ismi de Mekteb-i Nüvvâb tesmiye edilmişti. Bu mektebe zâdegân iltimâs edilir, ashâb-ı zekâ medrese köşelerinde kalırdı.”³⁶ Okuduğu dönemde Medresetü'l-Kudât'ta zâdegân sınıfının çoktan kaldırıldığı düşünülürse, Râgıp Bey'in kendi dönemiyle ilgili değil de, okulun daha eski günlerine ait bir bilgi verdiği anlaşılır. Sınıf çoktan kapatılmış olsa bile pek de iyi bir şekilde hatırlanmadığı ortadadır.

Tanzimat döneminin eğitim alanındaki en bariz özelliği geleneksel medreseler yanında batılı tarzda eğitim veren, sınıf geçme sistemleri ve müfredatları önceden programlanmış okulların açılmaya başlanmasıdır. Zaten başından beri klasik medreseden çok, günümüz okul karakterinde olan Muallimhâne-i Nüvvâb'ın adının Mekteb-i Nüvvâb'a dönüştürülmesi, okulun eski okul anlayışından farklı olduğu iddiasını daha da güçlendirmekteydi. Her ne kadar ilerleyen yıllarda bu isim yeniden değiştirilip “medrese”ye dönüştürülecek olsa da zamanının şartları için bu değişiklik ihtiyacını anlamak mümkündür. Okulu isim değişikliğine götüren bir etken de 1880 yılında açılan ve bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin temeli olan Mekteb-i Hukuk'un artık muallimhaneye bir rakip olabileceğinin düşünülmesi olabirdi.

3. MEKTEB-İ KUDÂT (1908-1909)

Tanzimat sonrasının okullaşma sürecinde açılmış olan Mekteb-i Nüvvâb'ın ismi 1908'de Mekteb-i Kudât'la değiştirilip³⁷, aynı yıl nizamnamesi de kaleme alındı. Mekteb-i Kudât bir yıl sonra 1909 yılında Medresetü'l-Kudât'a dönüşecek ve nizamnâmesi de ileride bazı değişikliklerle Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi'ne dönüştürülecektir.

Mekteb-i Kudât nizamnamesinin birinci maddesi şöyle diyordu: “*Makâm-ı Meşihât-ı İslâmiyye'ye merbût olup, hükkâm-ı şer'e menşe' olan Muallimhâne-i Nüvvâb'ın dersleri, sınıf-ı hükkâmın ma'lûmât-ı mukteziyye-i şeri'yye ve hukûkiyyeyi tahsil ve iktisâb eylemelerine medâr olmak üzere tevsî' ve nâmı Mekteb-i Kudât'a tahvil edilmiştir.*”³⁸ Böylece Mekteb-i Nüvvâb'ın programı hem şer'î hem de hukuki derslerin öğretildiği bir okul olabilmesi için genişletiliyor, ismi de resmen

36 Râgıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 40.

37 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 282.

38 “Mekteb-i Kudât Nizamnamesi”, BOA. ŞD. 225-13.

Mekteb-i Kudât'a dönüştürülüyordu. Nizamnamenin ikinci maddesine göre okula giriş, imtihanla olacaktı ve okulda eğitim ücretsizdi. Burada tahsillerini tamamlayıp diplomalarını alanlar Meclis-i İntihab'ın tayiniyle derecelerine göre bütün şer'î hizmetlerde istihdam edilebilecekleri gibi Mekteb-i Hukuk mezunlarının sahip olduğu bütün imtiyazlara da sahip olabileceklerdi.³⁹ Bu son kısım, yani Mekteb-i Kudât mezunlarının Mekteb-i Hukuk mezunlarının sahip olduğu haklara sahip olmaları hükmü, genel bir kabul görmemiş olacak ki bu hususta kurumlar arasında bazı yazışmalara rastlanır. 1909 yılının başında Şeyhülislam'ın sadrazama yazdığı mektupta gündemde olan ıslahatların bir parçası olarak Mekteb-i Kudât hakkında Encümen-i İlmiyye tarafından düzenlenen nizamname layihasının, Bâb-ı Âli'de tetkik edilmesi için Şûra-yı Devlet'e gönderileceğinden bahsedilir. Adliye Nazırı, Mekteb-i Kudât ders programının Mekteb-i Hukuk derslerinin bir kısmını içerdiğini, ancak mezunlarının çalışma imkanları bakımından birbirlerinden farklılıkları olduğunu, durumun daha iyi anlaşılması için Mekteb-i Kudât ders programının kendilerine gönderilmesini talep etmektedir.⁴⁰ Okul müdüriyeti ise, derslerle beraber bu konudaki görüşlerini de ifade etmiştir. Müdürlüğe göre bu okula gelenlerin zaten on beş yıllık medrese tahsilinden sonra müsabaka imtihanıyla seçildiklerini ve bu şekilde emsallerinden üstün olduklarını ispatladıkları, fıkıh ilmi ile beraber, kanunları, diğer şer'î ve resmi kitabeti de tahsil etmiş olan bu okul mezunlarının Mekteb-i Hukuk mezunlarının sahip oldukları kanuni haklardan istifade etmelerinin hem kamu yararının hem de hikmet-i hükümetin bir gereği olduğu ifade edilmiştir.⁴¹ Adliye nezareti ise konuya pek sıcak bakmamış, Mekteb-i Kudât'ta, Mekteb-i Hukuk'ta okutulan derslerin yalnız bir kısmının okutulduğu, mahkemelerde görev alacak bütün görevlilerin özellikle ceza ve ticaret ile ilgili kanunları çok iyi bilmeleri gerektiği ifade edilmiş, Mekteb-i Hukuk mezunlarının dava vekilliği gibi istisnai bir görevlerinin olduğu, buna mukabil Mekteb-i Kudât mezunlarının da kendilerine has imtiyazlarının olduğu, dolayısıyla her iki mektebin kendi alanında kalıp adliye teşkilatına eleman yetiştirmesinin daha uygun olacağı belirtilmiştir.⁴² Adliye Nezareti'nin bu yönde görüş bildirmesi ile bu hükmün bir yıl sonra nizamnameden çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ancak ileride Nizamiye Mahkemeleri'nde çalışacak kadı ve hâkim ihtiyacından dolayı Medresetü'l-Kudât mezunları, uygulamada Mekteb-i Hukuk mezunları ile eşit kabul edilmişlerdir.

39 BOA, ŞD.HU., 225-13.

40 BOA, ŞD., 225-13.

41 BOA, MF.MKT., 1114-8.

42 BOA, ŞD., 225-13, 5.

Mekteb-i Kudât'ta müdür dışındaki çalışanlar meşihat tarafından atanacak, müdürün tayini ise padişahın tensîbiyle olacaktı.⁴³ Okula müsabaka usulüyle kırk kişi alınacaktı. Okulun öğretim süresi beş yıldır.⁴⁴ Mekteb-i Kudât'ta işlenecek dersler şunlardı: Dürer, Mecelle, Sakk-i şer'î, Feraiz ve Defter-i kassâm, Arazi Kanunu, Teşkil-i mehâkim, Hukuk Muhâkeme Usulü, İcrâ Kanunu, Ceza Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü, Tanzîm-i i'lâmât-ı hukukiyye ve cezâiyye, Ticaret-i berriyye Kanunu, Ticaret-i bahriyye Kanunu, Kitabet-i resmîyye ve Hukuk-u düvel.⁴⁵

Görüldüğü gibi Mekteb-i Kudât'ın ders sayısı Muallimhâne-i Nüvvâb zamanına göre hayli artmış, fıkıha ek olarak birçok hukuk dersi programa alınmıştır. Mekteb-i Kudât mezunları sadece şer'î mahkemelerde çalışmayacak, Nizamiye Mahkemeleri'nde de görev yapacakları için iyi bir hukuk bilgisi altyapısına sahip olmaları ve mevzuattaki bütün kanunlardan haberdar olmaları gerekiyordu. Bu yüzden Meşihat ve diğer ilgili devlet kurumları, okulun gelişmesi için gerekli her adımı atıyorlardı. Ancak bütün bu hukuk derslerine rağmen Mekteb-i Kudât'ta hala en önemli dersin *Dürer* olduğu, sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarında şart koşulan azami ve asgari puan şartlarından anlaşılmaktadır.⁴⁶ Mezuniyet imtihanında başarılı olanlara derecelerinin yazıldığı ruûs yani diplomaları, Meclis-i İntihâb-ı Hükûkâm ve hocaları tarafından tasdik edilerek, üzerine Şeyhülislam tarafından "Kabul Olunmuştur" ibaresi yazılıp mühürlenecek ve kadı adaylarının Şeriat'a ve Kanun-i Esasî'nin hükümlerine aykırı hal ve harekette bulunmayacaklarına dair sözleri alındıktan sonra kendilerine verilecekti.⁴⁷

4. MEDRESETÜ'L-KUDÂT (1909-1924)

Mektebül'l-Kudât'ın ismi 22 Aralık 1909'da Medresetü'l-Kudât'a dönüştürüldü⁴⁸ ve nizamnamesi de aynı yıl kaleme alındı.⁴⁹ Medresetü'l-Kudât padişahın bizzat tayin ettiği bir müdür ile idare olunacaktı.⁵⁰ Müdürün doğrudan padişah tarafından atanması, okula devlet erkanı tarafından ne kadar önem verildiğini gösteren bir alametti.

43 "Mekteb-i Kudât Nizamnamesi", md. 3, 4.

44 "Mekteb-i Kudât Nizamnamesi", md. 11, 13.

45 "Mekteb-i Kudât Nizamnamesi", md.18.

46 "Mekteb-i Kudât Nizamnamesi", md. 19, 20.

47 "Mekteb-i Kudât Nizamnamesi", md. 25; diploma örnekleri için bk. Şekil 1 ve Şekil 4.

48 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 282.

49 "Medresetü'l-Kudât Nizamnamesi", *Düstur*, II. Tertip, VI, 146-150; *İlmiye Salnâmesi*, s. 674-678; *Takvîm-i Vakâyi*, s. 1693, (Buradan itibaren M. K. Nizamnamesi diye geçecek.)

50 M. K. Nizamnamesi, md. 1.

4.1. Medresetü'l-Kudât'a Giriş Şartları

Medresetü'l-Kudât'a giriş için ilk şart müslüman olmaktır. Diğer hukuk mekteplerine gayrimüslimler girebildikleri halde, mezunları şer'î mahkemelerde istihdam edilecek bu okula doğal olarak gayrimüslim talebe alınmayacaktır. Bir diğer şart da her ne kadar nizamnamede belirtilmemişse de erkek olmaktır. Özellikle mezunlarının kadılık gibi başından beri erkeklerin yapageldiği bir göreve gelecekleri düşünüldüğünde, bu şartın zikredilmesine ihtiyaç olmadığı açıktır. Ayrıca bu okulda okumak isteyen öğrencilerin yaşları yirmi ila otuz beş yaş arasında olacaktır. Medresetü'l-Kudât'a girebilmek için giriş imtihanında başarılı olmak gerekiyordu.⁵¹

Bunlara ek olarak okula kabul edilmek için adayın ahlak ve davranış bakımından çevrede iyi olarak tanınması, orijinal ifadesi ile "hüsn-i hâl ashâbından olması" ve cinayet ve namusa karşı işlenmiş fiiller gibi suçlardan hüküm giymemiş olması gerekiyordu.⁵² Kadı adaylarının gerek ilmi altyapılarının gerekse ahlaki yapılarının sağlam olması yönündeki bu hassasiyet, devletin hem kadılık mesleğine, hem de Medresetü'l-Kudât'a verdiği önemin başka bir işaretiydi.

Daha önce Mekteb-i Nüvvâb ya da Mekteb-i Kudât'ta okumamış, medreseden yetişip halihazırda kadı veya nâiblik yapanların bu okula girişleri için farklı bir düzenleme getirilmiştir. Bu kadı ve naibler son sınıf mezuniyet imtihanına girecekler, aldıkları puanlara göre Medresetü'l-Kudât mezunları hükmünde sayılacaklardı.⁵³ Mesbûkîn denen bu kadı ve naibler ileride okulun eğitim seviyesindeki gerilemenin sebeplerinden biri olarak görülecek ve kurulan ıslahat encümeninin yazdığı raporda bu uygulamadan vazgeçilmesi istenecektir.⁵⁴

4.2. Giriş İmtihanları

Medresetü'l-Kudât'a girmek isteyenler gazetelerde ilan edilen gün ve saatte şahsen başvurup, kayıtlarını yaptıracaklardı.⁵⁵ Muallimhâne-i Nüvvâb zamanında sözlü olarak yapılan giriş imtihanı artık yazılı bir imtihana dönüşmüştü. İmtihan Sarf, Nahiv, Mantık, Belâgat, Fıkıh Usulü, Akâid, Kelam, Hüsn-i Hat, Kitabet, İs-

51 "M. K. Nizamnamesi", md. 1, 7, 8.

52 "M. K. Nizamnamesi", md. 7; "Medresetü'l-Kudât Talimat-ı Dâhiliyesi", *İlmiye Salnâmesi*, 683-687, md. 2, (Buradan itibaren M. K. Talimat-ı Dâhiliyesi diye geçecek.) Talimat-ı Dahiliyesi, md. 2.

53 "M. K. Nizamnamesi", md.-i muvakkata (8. ve 9. md. arasında).

54 Islahat Encümeni'nin raporu için bk. bu çalışmada "Medresetü'l-Kudât'ta Islahat Çabaları".

55 "M. K. Nizamnamesi", md. 2.

lam Tarihi, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Coğrafyası ve Hesap derslerinden yapılacaktır.⁵⁶ Adayların soruları cevaplama için sekiz saat süre verilecekti, bu süreyi aşanların kağıtları kabul edilmeyecekti.⁵⁷ Medresetü'l-Kudât giriş imtihanı, verilen sürenin sekiz saat oluşu ve imtihan konularının çok ve çeşitli olması bakımından zor bir imtihan olduğunu düşündürmektedir. Hatıralarında 1913 yılı Mayıs ayında Medresetü'l-Kudât giriş imtihanlarına girdiğini anlatan Başkâtipzade Râgıp Bey, bu imtihanı şöyle anlatmaktadır:

“Bu mektebe duhûl için ehliyetname ve İlm-i Kelam okuduğuna dair bir vesîka-i resmiye ile evvela duhûliye imtihanına girebilmek için kaydolunurdu. Bu kayıt hitama erince, yevmiye otuz-kırk efendi tahrîrî imtihan olunur. Bu imtihanda Arapça Dürer'den bir ibare yazılır, (yapılması gereken) bu ibareyi tahrîk etmek, tahlîl etmek, manâ vermek, mefhûm ve tercüme etmek, kezâ bu ibâreden sarf, nahiv, mantık, meani, beyan, bedî, akâid, fıkıh, usul-i fıkıh ilimlerinden üçer suâle cevap verip yazmaktır. Bu imtihana beş-altı yüz, bin efendi girip, bunlardan yüz, yüz elli kişi kazanır, bilahare bu kazananlar arasında da “temyîz imtihanı” namını taşıyan şifahî bir imtihan da yapılp otuz kırk efendi Mekteb-i Kudât'ı kazanarak dilşâd ve bermurâd olurlardı ki, bu mektebi kazanabilmek pek büyük bir şeref ve liyakat idi.”⁵⁸

Kendisinin de yirmi üç yaşında bu şerefe nail olduğunu Allah'a hamd ederek belirten Râgıp Bey, yazılı imtihandan sonra bir de sözlü imtihan yapıldığını anlatmaktadır. Oysa medresenin nizamnamesinde giriş imtihanının nasıl yapılacağı ayrıntıları ile anlatıldığı halde sözlü bir imtihandan bahsedilmemektedir. Buna göre, medresenin artık iyice popülerleştiğini ve okul yönetiminin, bin kişiyi bulan başvuru sayısını otuz-kırk kişiye indirebilmek için sonradan sözlü bir imtihan daha ihdas ettiğini düşünmek mümkündür.

Medresetü'l-Kudât'ta öğretim süresi dört yıldır. Okul her sene Şevval'in on beşinde açılacak ve Cemaziyelahir'in başında dersler tatil edilerek okula giriş, sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarına başlanacaktı.⁵⁹ Ders süresi bir saattir ve okulda günde üç veya dört saat ders yapılacaktır. Her öğretim yılı sona erdiğinde o yılın derslerinden yıl sonu imtihanları yapılacaktır.⁶⁰ Öğrenciler her şeyden önce okula devam etmek ve derslere zamanında girmekle yükümlü idiler.⁶¹ Öğrenciler dersin

56 “M. K. Nizamnamesi”, md. 10.

57 “M. K. Talimat-ı Dâhiliyesi”, md. 7.

58 Râgıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, s. 41.

59 “M. K. Nizamnamesi”, md. 9.

60 “M. K. Talimat-ı Dâhiliyesi”, md. 24, 25.

61 “M. K. Nizamnamesi”, 11.

gerektirdiği ödev ve sorumlulukları yerine getirmek⁶², medrese içinde adaba uygun davranmak ve okul yönetmeliğine uymakla yükümlü idiler. Okul dışında da vakur ve haysiyetli bir tarzda hareket edeceklerdi.⁶³

Birçok ilim ve devlet adamı Medresetü'l-Kudât'ta muallimlik yapmıştır. Bu hocalar gerek geçmişte, gerekse muallimlik yaptıkları dönemde buldukları önemli görevlerle dikkat çekerler. Bunlar arasında ilmiye sınıfının ileri gelenleri, üst düzey bürokratlar, milletvekilleri, yüksek mahkemelerin başkan ya da üyeleri, İstanbul'daki yüksek mekteplerin ve selatin camilerin dersiamları, meşhur yazarlar ve hattatlar bulunmaktaydı.

4.3. Dersler

İlmiye Salnamesi'nde yer alan Medresetü'l-Kudât ders programı incelendiğinde medresede okutulacak derslerin genel olarak üç ana başlık altında çeşitlendiği görülür. Bunlardan en önemlisi esasen okulun kuruluş amacı olan şer'î mahkemelere her bakımdan donanımlı kadılar yetiştirme hedefine yönelik fıkıh dersleri idi. Diğer grup dersler kadı adaylarına gerekli hukuk bilgisi ve kültürünü kazandıracak hukuk dersleri idi. Geri kalan dersler ise kadılık mesleği icra edilirken gerekli olacak resmi yazı yazma, mahkeme defteri tutma, güzel yazı vb. bilgi ve becerilerin öğretildiği teknik derslerdi. Buna göre Medresetü'l-Kudât'ta işlenen dersler bu üç başlık altında toplanabilir:

4.3.1. Fıkıh Dersleri

Dürer: Muallimhâne-i Nüvvâb olarak kurulduğu ilk gününden Medresetü'l-Kudât'ın sonuna kadar okulun en temel ve vazgeçilmez dersi *Dürer* dersi olmuştur. Bu derste Molla Hüsrev'in (ö.1480, h.885) *Dürerü'l-hükkam* adlı fıkıh kitabı okutulduğu için ders de bu adla anılmıştır. Hanefi Mezhebi'ndeki muteber görüşler esas alınarak telif edilen *Dürerü'l-hükkam*, İslam fıkının ibadet ve muamela-ta dair bütün meselelerini toplar. Asırlarca *Mülteka'l-Ebhur* ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmi hukuk külliyesi olmuştur.⁶⁴*Dürer*, Medresetü'l-Kudât'ta haftalık ders saati en çok olan dersti. Eserin "Kitabu'n-nikah" bölümünden itibaren muamelat kısmı işlenecekti. Her sene muamelât kısmının dörtte biri uygulamalı olarak işlenecek, dört yıl sonunda kitap bitirilecekti.⁶⁵

62 "M. K. Talimat-ı Dâhiliyyesi", md. 23.

63 "M. K. Nizamnamesi", md. 11.

64 Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkam", s. 27-28.

65 "M. K. Talimat-ı Dâhiliyyesi", md. 13.

Mecelle: Tam ismi *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye* olan bu eser Osmanlı Devleti'nde 1868-1876 yılları arasında hazırlanan ve daha çok borçlar, eşya ve yargılama hukuku esaslarını içeren bir kanun metnidir.⁶⁶ *Mecelle* yürürlüğe girdikten sonra Muallimhâne-i Nüvvâb'ın müfredatına girmiş ve hep en önemli derslerden biri olmuştur. Birinci maddesinden başlanarak, *Dürer*'de olduğu gibi içindeki meseleler mahkeme duruşması şeklinde işlenecek, mezhepler arasındaki görüş ayrılıkları ve bunlardan hangisinin ne sebeple tercih edildiği ortaya koyulacaktı.⁶⁷

Feraiz: İslam miras hukuku kurallarını gösteren feraiz ilmi, Medresetü'l-Kudât'ta birinci ve ikinci sınıfta okutulacaktı. Feraiz dersinde miras hukuku hakkında bütün mezheplerin görüşleri işlenecek, uygulamalar meseleler şeklinde ortaya konacak, tercih edilen görüşler açıklanacaktı.⁶⁸

Ahkam ve Nizam-ı Evkaf: Son sınıfta haftada iki saat olarak işlenen bu derste İslam Hukuku'na göre vakıflar ile ilgili hüküm ve düzenlemeler gösterilecekti.

Arazi Kanunu: 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile Osmanlı Devleti'nin geleneksel toprak sistemi İslam Hukuku'na da uygun olarak kanunlaştırıldı ve o tarihten itibaren yürürlükte kaldı. Ders bu kanunun öğretimini esas alıyordu.

4.3.2. Hukuk Dersleri

Hukûk-ı İdare: İdare Hukuku son sınıfta haftada iki saat okutuluyordu. Bu derste devlet idaresinin kuruluşu ve işleyişi ile ilgili kurallar işleniyordu.

Ceza Kanûnu ve Tanzim-i İ'lamat-ı Cezâiyye: 1840'da, 1851'de ve 1858'de çıkarılan ceza kanunlarının sonuncusu, Fransız Ceza Kanunu'ndan tercüme edilip bazı değişikliklerle Osmanlı hukuk sistemine uyarlanmıştır. Tanzim-i İ'lamât-ı Cezâiyye dersi ceza davalarında mahkeme tarafından verilen son hükümleri gösteren belgelerin düzenlenmesini konu alıyordu.

Medhal-i İlmi Hukuk: Hukuk ilmine giriş dersinin amacı talebeye hukuk mantığını ve hukukun temel ilkelerini öğretmektir.

Ticaret-i Berriyye ve Ticaret-i Bahriyye: Kara ve deniz ticareti hukuku dersi.

Hukûk-ı Düvel: Uluslararası Hukuk dersi.

İcra Kanûnu: İcra Kanunu dersi dördüncü sınıfta haftada bir saat olarak işleniyordu.

66 Aydın, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye", s. 231-235.

67 "M. K. Talimat-ı Dâhiliyyesi", md. 15.

68 "M. K. Talimat-ı Dâhiliyyesi", md. 16.

Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâ ve Sulh, Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiyye: Ceza ve sulh muhakemeleri usulü ile hukuk muhakemeleri usulü dersleri.

4.3.3. Yazı ve Uygulama Dersleri

Sakk-i Şer‘î: Muhakeme edilecek bir davada tarafların ve mahkeme heyetinin mahkemeden önce, mahkeme sırasında ve mahkemeden sonra düzenleyip yazacakları belgelerin hazırlanışı ve yazılışında uyulması gereken kuralların tamamını gösteren ilimdir.⁶⁹

Tatbikat-ı Şeriyye, Tatbikat-ı Hukûkiyye, Cezâiyye ve Ticâriyye: Bu ders, muhakeme ile ilgili uygulamaları konu ediniyordu. Fetva Emîni Haydar Efendi'nin Medresetü'l-Kudât'ta bu dersi okuttuğu zamana ait ders notlarına göre tatbikat-ı şeriyye dersinde her davanın başından sonuna kadar standart olarak yapılması gereken işlemler, resmî belgelerin ihtiva etmesi gereken hususlar, ilm-i şurût ve sicillat vb. konular işleniyordu.⁷⁰

Defter-i Kassâm: Kassâmalar, vefat eden kimselerin terekelerini taksim eden şeri memurlardır.⁷¹ Her kadılıkta bir kassam defteri bulundurulur, bu deftere mirası teşkil eden bütün eşya kalem kalem yazılır, sonra bilirkişi dinlenerek kıymetleri takdir ettirilir, varislerin hisseleri belirlenirdi.⁷² Defter-i Kassâm dersinde kassâmaların tereke tespit ve taksiminde kayıt tutma usulleri incelenmekteydi.

Hüsn-i Hatt-ı Ta‘lîk: Resmi yazışmalara özel bir yazı şekli olan ta‘lîk yazısının öğretimi bu dersin konusu idi. Yalnız ta‘lîkten önce, celi denen, iri harflerle yazı yazma ve hurde denen normalden çok daha küçük harflerle yazı yazma sanatları öğretilecekti.⁷³

Kitâbet-i Resmîyye: Bu dersin hocası kadı adayı olan öğrencilerine resmi teşrifatı ve devlet büyüklerine hangi isim ve lakaplarla hitap edilmesi gerektiğini, bürokratik yazışmaları ve yazılı resmi işlemlerin aşamaları hakkındaki yazı kurlarını uygulamalı olarak öğretecekti.⁷⁴

69 Şevki, *Sakk-i Adli-i Hukuki*, s. 8.

70 Haydar Efendi, *Medresetü'l-Kudât Talebesi İçin Tatbikât-ı Şeriyye Dersi*, s.2.

71 Öztürk, "Kassam", s. 579.

72 Gür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, s. 78.

73 "M. K. Talimat-ı Dâhiliyyesi", md. 22.

74 "M. K. Talimat-ı Dâhiliyyesi", md. 21; Fuad, *Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye*, s. 3.

4.4. Sınıf-1 Mahsûs

Medresetü'l-Kudât'ta şer'î mahkemelerin yazı ve idari işlerinde istihdam edilecek nitelikli memurların yetiştirilmesi amacıyla özel bir sınıf açılmıştı. Ders programı, Medresetü'l-Kudât'ın diğer sınıflarında olduğu gibi muamelat konularının tamamından değil miras, vakıflar ve aile hukuku ile sınırlı tutulmuş, mesleki yazı derslerine ise fazlaca yer verilmiştir. Sınıf-1 mahsûsta eğitim bir yıl olacak, gerekli görülürse iki yıla çıkarılabilecekti. Ayrıca Medresetü'l-Kudât'ın kuruluş amaçlarından biri olan “talebeye uygulama yaptırarak pratik beceri kazandırmak” gayesi bu sınıf için de hedeflenmiş, öğrencilere şer'î mahkemelerde ve ilmiye daireselerinde uygulamalı görevler verilmiştir.⁷⁵

4.5. Medresetü'l-Kudât'ın Binası

Medresetü'l-Kudât, 1855'te Muallimhâne-i Nüvvâb olarak ilk kuruluşunda Süleymaniye'deki Mekteb-i Edebiyye binasında eğitim-öğretime başlamıştır. Zamanla bu binanın hem yetersiz kalması hem de iyice eskimesinden dolayı yeni bir bina inşasına karar verilmiştir. Tasarımı Mimar Kemaleddin Bey'e ait olan bina 1913'te tamamlanmış ve aynı yıl eğitim-öğretime açılmıştır. Yeni bina İstanbul'da Beyazıt'tan Süleymaniye'ye giden Besim Ömer Paşa (eski Takvimhane) Caddesi ile Kaptanı Derya Sokağının kesiştiği köşedeki arsa üzerinde yapılmıştır. Bitişğinde Kaptan İbrahim Paşa Camii, karşısında İstanbul Üniversitesi merkez binası bulunmaktadır. Bina bodrumla birlikte dört katlı olarak inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerinde üç bölmeli bir kitabesi vardır.⁷⁶ Üç bölmeli kitabesinin soldaki bölmesinde “el-Kadâu bi'l-hakki min akva'l-ferâiz” (adalet ile hüküm vermek Allah'ın emirlerinin en güçlüsüdür) yazılıdır. Kitabenin sağ bölmesinde Nisâ Suresi'nin 58. ayetinin bir kısmı “.....ve izâ hakemtum beyne'n-nâsi en tahkumû bi'l-adl” (İnsanlar arasında hüküm verdiğinde adalet ile hükmet) yazılıdır. Ortadaki bölmenin orjinalinde yazan “Medresetü'l-Kudât” ibaresi okul kapatılıp, binası Darülfünûn'a verildikten sonra “İstanbul Darülfünûn Kütüphanesi” olarak değiştirilmiştir.⁷⁷

75 “Medresetü'l-Kudât Nizamnamesine Zeyl (Sınıf-1 Mahsus Ek Nizamnamesi)”, *İlmiyye Salnamesi*, 674, md. 4, 5, 6.

76 Yavuz, *Mimar Kemalettin*, s. 232-233; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 82.

77 Binanın resmi için bk. şekil 2 ve 3.

4.6. Medresetü'l-Kudât'ta Islâhât Çabaları

Cumhuriyet'in kuruluşu esnasında Eylül 1923'te *Mahfil* Dergisi'nde yayınlanan bir yazı Medresetü'l-Kudât'ın bu çalkantılı yıllarda ne durumda olduğu hakkında bir fikir vermektedir. Kendisi de Medresetü'l-Kudât'ta bir dönem muallimlik yapan Tâhirü'l-Mevlevî'ye ait *Mahfil*'de "Medresetü'l-Kudât Hakkında Bir Mazbata" başlığıyla yayınlanan yazı, okul hakkında birçok tespit ve tavsiyeyi içerir.⁷⁸ Buna göre Medresetü'l-Kudât talebesinin ilmi seviyesinin düşük ve ders programındaki dersleri takip edemeyecek kadar yetersiz olduğu müfettiş raporuyla Maarif Vekâleti'ne sunulmuş, Maarif Vekâleti'nden 25 Nisan 1923'te okul müdürlüğüne gönderilen yazıda da bu durumun sebebi ve okulun iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için neler yapılması gerektiği sorulmuştur. Bunun üzerine 27 Mayıs 1923'te okuldaki müderrisler arasından bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon okul hakkında incelemeler yapıp neler yapılması gerektiğini bir rapor halinde Maarif Vekâleti'ne sunmuştur.

Raporda öncelikle Medresetü'l-Kudât'ın ileri ve yüksek seviyeli bir okul olduğu, birçok ulema ve hukukçunun bu okuldan mezun olduğu ve devletin çeşitli kademelerinde önemli görevlere geldikleri, ancak birkaç seneden beri okulun eğitiminde bir gerileme meydana geldiği ve okulun eski parlak günlerini kaybettiği ifade edilmiştir. Bunun en önemli sebebinin I. Dünya Savaşı olduğu, birçok ilimden icazet almış, ciddi bir imtihanla okula kabul edilmiş, sıkı bir eğitimden geçmiş ve normal şartlarda diğer ilmiye mensupları gibi askerlikten muaf olan bu okul talebesinin silah altına alınmasının okulun eğitimine büyük bir darbe vurduğu ve sınıfları boşalttığı belirtilmiştir. Zamanla giden öğrencilerin yerine yeni öğrenciler alındığı, ancak bu öğrencilerin eskilerin yerini tutmadığı ifade edilmiştir.⁷⁹ Aslında bu acıklı durumun yalnızca Medresetü'l-Kudât için değil, bütün medrese ve mektepler için geçerli olduğu, ateşkesin sağlanması ve savaşın tamamen sona ermesiyle okulların eski parlak günlerine geri döneceğinin umulduğu kaydedilmiştir.

Komisyonun tespitine göre okulun tekemmülü yönündeki engellerden en önemlisi okulun yatılı olmamasıdır. Okul gündüzlü olduğu için talebe yemek, kalacak yer vb. gibi endişeleri zihninden atamamakta, rahat bir kafa ile kendini ders-

78 Tâhirü'l-Mevlevî, "Medresetü'l-Kudât Hakkında Bir Mazbata", s. 40; Tâhirü'l-Mevlevî, *Matbuat Alemindeki Hayatım*, s. 188.

79 Bunlara bir örnek son devir din alimlerinden ve Beyazıt dersiamlarından Mehmet Hulusi Efendi'dir. Medresetü'l-Kudât'ta üç yıl okuduktan sonra dördüncü sınıfta I. Dünya Savaşı sırasında askere alınmıştır. Bk. Ergin, "Mehmet Hulusi Akyol", s. 303.

lerine verememektedir. Bu imkânsızlık dolayısıyla Medresetü'l-Kudât talebesinin bir kısmı aynı zamanda, öğrencisine bu imkânları tanıyan eş seviyede bir mektebe daha kaydını yaptırmakta, devam konusunda sıkıntı yaşamamak için bu iki okula dönüşümlü olarak devam etmekte, bu da doğal olarak öğrencinin ve okulun başarısını olumsuz olarak etkilemektedir. Komisyonun teklifine göre Medresetü'l-Kudât derhal yatılıya çevrilmeli, talebenin yemek, giyinme ve barınma ihtiyacı bu şekilde karşılanmalı, buna ek olarak da aylık iki yüz elli kuruş burs verilmeli idi. Komisyonun bir başka tavsiyesi de okulda bir matbaa kurulması ya da matbaa masraflarının karşılanması için okula ilave ödenek verilmesidir.

Rapora göre Medresetü'l-Kudât mezunlarının, ilmi birikimlerinin yetersiz olduğu ithamına uğramalarının sebeplerinden biri, daha önce kadılık veya naiblik görevinde bulunurken Medresetü'l-Kudât imtihanlarına girip, diploma alan kadı ve naiblerdir. Bu kişiler ilmi altyapıları eksik olduğu halde Medresetü'l-Kudât mezunu olarak biliniyor ve okulun ismi bundan zarar görüyordu.

Raporda Medresetü'l-Kudât nizamnamesinin birinci maddesinde okulun şeyhülislamlığa bağlı olduğu, bu maddenin değiştirilip okul idaresinin müdür ve öğretim kadrosundan oluşturulan bir heyet tarafından yürütülmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Buna gerekçe olarak diğer yüksekokulların yönetimlerinin kendi bünyesinde oluşturulan idari kadrolar ile idare edildiği, bu okullar arasında doğrudan şeyhülislamlığa bağlı tek okulun Medresetü'l-Kudât olduğuna dikkat çekilerek bu durumun değiştirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Ancak raporda Medresetü'l-Kudât idaresinin şeyhülislamlığa bağlı olarak kalmasının okula ne gibi bir olumsuz etkisi olduğu açıklanmamıştır.

Ayrıca fıkıh öğretiminin planlandığı gibi iyi bir şekilde yapılamadığı, bu yüzden talebenin fıkıh derslerinden yeteri kadar istifade edemediği tespit edilmiştir. Bu yüzden mevcut ders programına haftada iki saat "ahkâm" ve "kıyas" konularının işlenmesi gayesi ile usul-i fıkıh dersi eklenmesi teklif edilmiştir.

Raporda teklif edilen son değişiklik ise okul nizamnamesinin son maddesinin iptal edilmesi idi. Bu madde nizamname hükümlerinin uygulanmasının tüm sorumluluğunu şeyhülislamlığa bırakıyordu. Bütün bu değişiklikler arasında belki de en önemli değişiklik Medresetü'l-Kudât üzerindeki şeyhülislamlığın etkisini ortadan kaldıran ilk ve son maddede yapılan değişikliklerdi. Bu düzenleme ile Medresetü'l-Kudât artık Meşihat Makamı'na bağlı bir medrese olmaktan çıkıp, Maarif Vekâletine bağlı mektepler arasına katılıyordu.

4.7. Medresetü'l-Kudât'ın Kapatılması

Kadılar mektebinin 1855'te Muallimhâne-i Nüvvâb olarak kuruluşundan I. Dünya Savaşı yıllarına kadar açık kaldığını ve her yıl mezunlar verdiğini kaynaklardan anlıyoruz. Yukarıda bahsi geçen raporda, mektebin zor savaş yıllarında öğrencilerini savaşa gönderdiğinden bahsedilmekle beraber okul, giden öğrenciler yerine yenilerini bularak açık kalmayı başarmıştır. Ancak tarih İstanbul'un işgaline (13 Kasım 1918) geldiğinde Medresetü'l-Kudât için işlerin artık eskisi gibi iyi gitmediği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı arşivlerinde yer alan 1919 tarihli bir belgede Medresetü'l-Kudât'ın Süleymaniye'de bulunan binasının itilaf devletleri tarafından işgal edildiğinden bahsedilmekte ve okulun eğitimine devam edebilmesi için yeni bir bina bulunması lazım geldiği belirtilmektedir. Belgede okulun önceki binasına taşınmasının da mümkün olmadığından bahsedilerek duruma bir çözüm bulunması gerektiği dile getirilmiştir.⁸⁰ İstanbul'un o sıkıntılı ve acı günlerinde Medresetü'l-Kudât'a yeni bir bina bulunup bulunmadığına dair arşivlerde başka bir bilgiye rastlanmamaktadır.

İlmiye Salnamesi'ne göre okul en son 1915'te elli altı mezun vermiştir.⁸¹ Ancak medreseden mezun olmuş bazı kişilerin biyografilerinde mezuniyet tarihi olarak 1923 yılına rastlanmaktadır. Dolayısıyla Medresetü'l-Kudât'ın I. Dünya Savaşı'ndan sonra öğrencilerini cepheye gönderse bile 1918 yılına kadar açık kaldığını, İstanbul'un 1918'de birinci kez ve 1920'de de ikinci kez işgal yaşadığı günlerde ise okulun eğitime tamamen ara verdiğini düşünebiliriz. 6 Mart 1923'te İstanbul'un işgalden temizlenmesinden sonra okul aynı yıl yeniden eğitim-öğretime başlamış, yukarıda bahsi geçen okulun ıslahına yönelik encümen raporu da bu yılda yayınlanmıştır.

3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile ülkedeki bütün eğitim kurumlarının Maarif Vekâleti'ne bağlanarak tek bir yerden yönetilmesi karar altına alınmıştı.⁸² Genellikle medreselerin kapatılmasının dayanağı olarak gösterilen bu kanunda medreselerin kapatılması ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Medreselerin kapatılması bu kanunla değil, bundan kısa bir süre sonra çıkarılan başbakanlık genelgesi ile gerçekleşmiştir. Daha bir yıl gibi kısa bir süre önce eski ihtişamlı günlerine dönmesi için neler yapılması gerektiği devlet kurumları arasında tartışılan Medresetü'l-Kudât, önce Makam-ı Meşihat'tan alınarak Maarif Vekâleti'ne bağlanmış daha sonra da ülkedeki diğer medreselerle

80 İMMA, MF.MKT., 128, 120-0.

81 *İlmiye Salnamesi*, s. 737.

82 *Düstur*, 3.Tertip, V, 332.

birlikte 1924'te kapatılmıştır. Statü olarak üniversite seviyesinde bir eğitim kurumu olduğu devlet yazışmalarında itiraf edilen, mezunlarının işe kabulde Mekteb-i Hukuk mezunları ile aynı seviyede tutulduğu⁸³ Medresetü'l-Kudât, varlığını yeni dönemde hayatta kalan Mekteb-i Hukuk ya da Darü'l-Fünun gibi bir üniversite olarak sürdürmemiştir. Okulun adının "Medrese" ibaresini taşımasının bunda etkili olduğunu düşünmek pek isabetli olmaz. Çünkü medrese o yıllarda geleneksel anlamıyla birlikte üniversite anlamı da taşımaktaydı. Bunlara rağmen okul eğitiminin modern derslerle birlikte büyük oranda fıkıh ve geleneksel ilimlere dayanması ve yeni hükümetin, devletin dinle ilgili bütün işleri tek elde toplayıp kontrol altında tutmak istemesi Medresetü'l-Kudât'ı kapanmaya götüren sebeplerden bazıları olabilir.

4.8. Medresetü'l-Kudât'ın Mezunları

Gerek İlmiye Salnamesi'nde gerek şeyhülislamlığın yayın organı olan Cerîde-i İlmiyye'de, Muallimhâne-i Nüvvâb'ın kuruluşundan (1855), 1915 yılına kadar Medresetü'l-Kudât'tan mezun olanların listesi yayınlanmaktaydı. Bu listelerde mezun olanların yalnızca isimleri değil, memleketleri ve hangi derece ile mezun olduklarına da yer verilmiştir. İlmiye Salnamesi'nde ayrıca mezunların son olarak hangi görevlerde buldukları da belirtilmiştir. Bu kayıtlara göre bu okullardan 1915 yılına kadar 985 kişi mezun olmuştur. Mezunların doğum yerlerine dikkat edilirse bu okullara yalnız İstanbul gibi büyük medreselerin bulunduğu ilim merkezlerinden değil, Osmanlı Devleti'nin her köşesinden öğrencilerin geldiği görülür. Mezunlarının çoğu Anadolu ve Rumeli menşeli olsa da Balkanlar, Kırım, Dağıstan, Batum vb. gibi farklı Osmanlı bölgelerinden birçok öğrenci mezunlar listesinde yer alır. Doğum yerleri dikkate alındığında mezunların çoğunun Türk, Kürt ya da Balkan kökenli oldukları görülür. Bununla birlikte az da olsa Arap beldelerinden gelen öğrencilere de rastlanır. Mesela Bağdatlı Abdurrahman Vakari, Alûsîzâde Alâeddin, Kudüslü Abdülkadir Efendi, Nabluslu Mûti' Efendi. Arap beldelerinden Medresetü'l-Kudât'a rağbet olmayışının sebebi okulun öğretim dilinin Türkçe olması olabilir. Buna ek olarak mezun olunduktan sonra atanılacak görev yerleri çoğunlukla Türkçe konuşulan beldelerdi. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi Medresetü'l-Kudât mezunlarının Türkçeyi yalnızca konuşmaları değil, iyi derecede yazabilmeleri de bekleniyordu. Bu sebeplerden dolayı Arap kökenli

83 Bk. *Hükkâm ve Me'mûrin-i Adliyyenin İntihâblarına Mütedâir Nizamnâmenin Yirmi Dokuzuncu Mâ.sî Mücibince Mekteb-i Hukuk ve Kudât Mezunlarının Hîdemât-ı Adliyyeye Kable'l-Kabûl Tâbi Tutulacakları Kuyûd ve Şerâiti Mübeyyin Talimâtname.*

vatandaşlardan bu okula çok rağbet olmamıştır, belki de müracaat edenler zorlu giriş imtihanını geçememişlerdir. Medresetü'l-Kudât mezunları da diğer ilmiye mensupları gibi askere alınmıyordu. 10 Mart 1914 tarihli Şûra-yı Devlet kararıyla Medresetü'l-Kudât mezunlarının diğer yüksekökol mezunları ile birlikte askerlikten muaf oldukları ifade edilmiştir.⁸⁴

4.9. Mezunların İstihdamı

Muallimhâne-i Nüvvâb'tan, Mekteb-i Nüvvâb'tan, Mekteb-i Kudât'tan ve Medresetü'l-Kudât'tan mezun olanlar hem şer'î mahkemelerde hem de Tanzimat'ın ilanıyla kurulan Nizamiye Mahkemeleri'nde kadı ve naiblik yapabiliyorlardı.

Medresetü'l-Kudât'tan mezun olan bir kadı dördüncü veya beşinci derecede bir şehadetname almışsa üçüncü sınıf bir kazaya tayin olunurdu. Tayin edildiği yerde iki sene vazife yapar ve bu süre sonunda başarılı olmuşsa ikinci sınıf bir kazaya tayin edilirdi. Eğer vazifesinde tembellik göstermiş ve hakkında şikâyet olmuşsa müddetini doldurmadan yerinden azledilip başka yere verilir. Medresetü'l-Kudât'tan mezun olanlar kadılığa tayin olunduklarında vazifelerini hakkı ile ifa ettikleri takdirde üç senede bir terfi edebilirlerdi. Bu medreseden mezun olmayanların vazife alabilmeleri ve terfi edebilmeleri için bu medresede okunan derslerin hepsinden imtihana girip ehliyetname almaları gerekirdi.⁸⁵

İlmiye Salnamesi'nde yer alan, mezunların en son hangi memuriyette buldukları bilgisine göre bu okulların mezunları -okulların kuruluş amacına uygun olarak- çoğunlukla kadılık ve naiblik görevlerini üstlenmişlerdir. Görevlerinde ilerleyenler valilik, mebusluk, Anadolu Kazaskerliği, Mahkeme-i Temyiz Hukuk reisliği, Mahkeme-i Temyiz azalığı, Bahriye Nezareti Hukuk Müşavirliği, Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye azalığı ve müdürlüğü, Harbiye Nezareti hukuk müşavirliği, İstînaf Mahkemesi reisliği ve Bidayet Mahkemesi reisliği gibi görevlerde bulunmuşlardır. Ayrıca bazı mezunların dava vekilliği, bazılarının medreselerde dersiamlık, bazılarının da Fetvahanede çeşitli memuriyetlere geldikleri görülür. Mezunlar arasında dikkati çeken bir durum da okulu birincilikle bitirenlerin genellikle yine kendi okullarında bir süre muallimlik görevini üstlenmiş olmalarıdır. Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş ve bir süre kadılık yapmış, daha sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarında Yargıtay üyeliği yapmış ve İslam Hukuku hakkında

84 BOA, BEO., 4266-319944.

85 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 14-15.

eserler kaleme almış Ali Himmet Berki 1909'da Medresetü'l-Kudât'tan "aliyyü'l-a'lâ" derecesi yani birincilikle mezun olmuştu. Berki bundan dört yıl sonra Encümen-i İntihâb-ı Memûrîn-i İlmiye tarafından kendi okuluna, Medresetü'l-Kudât'ın üçüncü sınıflarında okutulan Kanun-ı Arazi muallimliğine atanmıştır.⁸⁶ Cumhuriyet'in ilk döneminin meşhur din âlimi Elmalılı Hamdi Efendi (Yazır), 1907 yılında Mekteb-i Nüvvâb'ı birincilikle bitirmiş, mezuniyetinden bir süre sonra Mekteb-i Nüvvâb'da, daha sonra da Mekteb-i Kudât'ta fıkıh dersleri okumuştur.⁸⁷

Mezunlar, milliyetleri ne olursa olsun Osmanlı'nın her köşesinde istihdam ediliyorlardı. Mesela Zileli Ahmed Hazım Efendi Medine-i Münevvere kadılığına, Libohovalı (bugünkü Arnavutluk'ta bir şehir) Ahmed Necip Efendi Kudüs kadılığına, Yanyalı (bugünkü Yunanistan'da bir şehir) Abdurrahman Vehbi Efendi Musul kadılığına, İstanbullu Hüseyin Efendi Nablus (bugünkü Filistin'de bir şehir) kadılığına, Hemşinli Hulusi Efendi Mekke-i Mükerrerme kadılığına, Libohovalı Hüseyin Nafiz Efendi Suriye Bidayet Mahkemesi Hukuk reisliğine tayin edilmişlerdir. Bunlar gibi daha birçok örnek vardır.⁸⁸

4.10. Meşhur Mezunlar

Medresetü'l-Kudât mezunları arasından önemli devlet görevlerine gelmiş, toplumu etkilemiş ve ilim sahasında da ileri seviyelere ulaşmış birçok kişi çıkmıştır. Bu mezunlardan bazıları şunlardır: **Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903)**: Son dönem Osmanlı hukukçularındandır. Muallimhâne-i Nüvvâb'tan mezun olmuş, daha sonra aynı okulda müdür muavinliği ile fıkıh ve feraiz hocalığı yapmıştır.⁸⁹ **Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)**: 1913'te Medresetü'l-Kudât'tan aliyyü'l-a'lâ derecesiyle birincilikle mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra dersiamlık ve Fetvahanede memurluk yapmıştır. Cumhuriyet döneminin önemli din âlimlerindedir. İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.⁹⁰ **Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942)**: 1907'de Mekteb-i Nüvvâb'dan birincilikle mezun olmuştur. Beyazıt ve Süleymaniye medreselerinde dersiamlık, birçok mektepte muallimlik yapmıştır. Medresetü'l-Kudât'ta Fıkıh

86 Furat, "Ali Himmet Berki", s.504.

87 Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57-62.

88 *İlmiye salnamesi*, s. 577-619.

89 Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, "Ali Haydar Efendi", s. 396.

90 Ayrıntılı bilgi için bk. Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", s. 162-163.

muallimliği yapmıştır.⁹¹ **Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959)**: Son devir din âlimlerindendir. Medresetü'l-Kudât'a birincilikle girmiş, 1923'te mezun olmuştur.⁹² **Ali Himmet Berki (1882-1976)**: İslam, Osmanlı ve Türk Medeni Hukuku saharındaki çalışmalarıyla tanınmış Cumhuriyet dönemi hukukçularındandır. 1909'da Medresetü'l-Kudât'ı birincilikle bitirmiştir. Medresetü'l-Kudât'ta Ahkâmü'l-Arâzi muallimliği yapmıştır.⁹³ **Küçük Ali Haydar Efendi (1853-1935)**: Son dönem Osmanlı hukukçularındandır. 1877'de Muallimhâne-i Nüvvâb'ı bitirmiştir. Medresetü'l-Kudât'ta beş yıl Ahkâm-ı evkaf ve Kavanîn derslerini okumuştur.⁹⁴ **Ahıskalı Ali Haydar Efendi (1866-1960)**: Nakşibendî-Halidî şeyhi Ali Haydar Efendi. Mekteb-i Nüvvâb'dan 1906 yılında mezun olmuştur.⁹⁵ **Mehmet Nuri Medeni Efendi (1859-1927)**: Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamıdır. Mekteb-i Nüvvâb'tan 1881'de mezun olmuştur.⁹⁶ **Ömer Hulûsi Efendi (1858-1920)**: Son dönem Osmanlı şeyhülislamlarındandır. 1892'de Mekteb-i Nüvvâb'dan mezun olmuştur.⁹⁷ **Bekir Hâkî Yener (1882-1975)**: Son devir din âlimlerindendir. Darü'l-Hilafeti'l- Aliyye medresesinde müderris iken Medresetü'l- Kudât'ta okumuş, 1915'te mezun olmuştur.⁹⁸ **Dursun Nuri Feyzi Güven (1883-1977)**: Nakşî şeyhlerinden ve Cumhuriyet dönemi yüksek okul hocalarındandır. Medresetü'l-Kudât'tan mezun olmuştur.⁹⁹ **Mustafa Hayri Efendi (1889-1970)**: Son dönem Osmanlı âlimi ve müfessiridir. Medresetü'l-Kudât'tan mezun olmuştur.¹⁰⁰ **Mustafa Namık Çankı (1883-1965)**: Türk felsefeci, lügatçi ve eğitimcidir. Mekteb-i Nüvvâb'dan mezun olmuştur.¹⁰¹ **Emced Zehâvî (1883-1965)**: Son dönem Iraklı fıkıh âlimlerindendir. 1908 tarihinde Mekteb-i Kudât'tan mezun olmuştur.¹⁰² **Rahmi Efendi (1855-1909)**: Osmanlı âlimlerindendir. 1888'de Mekteb-i Nüvvâb'ı birincilikle bitirmiş, 1909'da mektebin müdürlüğüne getirilmiştir. Aynı zamanda *Dürer* muallimliği de yapmıştır. Müdürlüğü sırasında vefat etmiştir.¹⁰³

91 Ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57-62.

92 Ayrıntılı bilgi için bk. Öngören, "Tunahan, Süleyman Hilmi", s. 377.

93 Ayrıntılı bilgi için bk. Berki, "Berki, Ali Himmet", s. 509-510.

94 Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, "Ali Haydar Efendi, Küçük", s. 396-397.

95 Ayrıntılı bilgi için bk. Bayak, "Haydar Efendi, Ahıskalı", s. 27-28.

96 Ayrıntılı bilgi için bk. Özcan, "Mehmed Nuri Efendi", s. 503-504.

97 Ayrıntılı bilgi için bk. Özcan, "Ömer Hulusi Efendi", s. 71-72.

98 Ayrıntılı bilgi için bk. Kaya, "Bekir Hâkî Efendi", s. 361-362.

99 Ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz, "Güven, Dursun Nuri Feyzi", s. 328-329.

100 Ayrıntılı bilgi için bk. İnan, "Mustafa Hayri Efendi", s. 302-303.

101 Ayrıntılı bilgi için bk. Alpyağlı, "Çankı, Mustafa Namık", s. 284-285.

102 Ayrıntılı bilgi için bk. el-Anî, "Emced Zehavî", s. 179-180.

103 Ayrıntılı bilgi için bk. Özcan, "Rahmi Efendi", s. 423-424.

4.11. Medresetü'l-Kudât'ın Etkisi

Medresetü'l Kudat, Osmanlı Devleti'nde eğitimi öncelikle fıkıh ilmine hasr edilmiş ve mezunlarının, devletin adli teşkilatının en önemli ögesi olan kadılık diploması olarak mezun olduğu, özgün bir eğitim kurumu idi. Mezun olabilmek bir yana, zorlu giriş imtihanlarını geçip okula kabul olunmak ve okulun bir öğrencisi olarak kalabilmek dahi herkesin başarabileceği bir şey değildi. Bunu hem giriş imtihanlarının zorluğundan, hem okula alınan öğrenci sayısının azlığından, hem de bu okulda eğitim görmüş kişilerin ifadelerinden anlayabiliyoruz. 1924'te okul kapatılmadan önce, okulun ıslahı için kurulan komisyonun yayınlanan raporunda Medresetü'l-Kudât için şu ifadeler kullanılıyordu:

“Ma'lûm-ı âlîdir ki hem şer'î hem kanûnî ulûm ve fûnûnun dâru't-tedrisi olmakla medâris ve mekâtib-i sâireden mümtâz bulunan Medresetü'l-Kudât, 1270 tarihinde Muallimhâne-i Nüvvâb ünvânıyla te'sis edilmiş ve altmış-yetmiş seneden beri rûz-efzûn bir terakkî izhârıyla birçok fühûl-i ulemânın menşe-i irfânı olmuş, devlet-i ebed-müddet-i islâmiyye kavânîn-i medeniyyesinin elhâk me'hazı olan ilm-i celîl-i fikhın münhasıran mahall-i tahsîli ve nazarî ve amelî olarak ta'limi husûsunda yegâne bir müessese olması hasebiyle vad-ı aslîsi vechile devletçe idâmesi zarûrî görülmüştür. Bu müessese-i marifete bidâyeten kemâl-i nesh ile icâzetnâme ahz eylemiş zevât bi'l-imtihân alındığı, tedrisâta da o nisbette ehemmiyet verildiği cihetle mezûnîni ricâl-i ilmiyye arasında hakikaten müşârun bi'l-benân olurdu. Nitekim yakın vakitlere kadar ve hâlâ bile ba'zı menâsıb-ı ilmiyye ile mehâkim-i nizâmiyyenin bu mezûnîn ile pirâyedâr-ı iftihâr olduğu görülmektedir.”¹⁰⁴

Bu ifadeler Medresetü'l-Kudât mezunlarının ilim çevreleri içindeki seçkin konumunun itirafıydı. Bu okula girmeden önce yüksek medreseleri bitirmiş, birçok ilimden icazetname almış kadı adayları önce zor bir giriş imtihanıyla eleniyor, bunun üstüne dört yıllık zorlu bir ihtisas eğitiminden geçiyor, sınıf geçmek ve mezun olabilmek için de yine sözlü ve yazılı birçok imtihanlar geçiriyor ve ancak bütün bunları başarabilirlerse mezun oluyorlardı. Böylelikle yukarıda ifade edildiği gibi “ricâl-i ilmiye arasında müşârun bi'l-benân” yani ilmiye sınıfı içinde parmakla gösterilecek bir dereceye ulaşıyorlardı.

Aynı zamanda bu ifadeler Medresetü'l-Kudât'ın devletin gözündeki yerini ve toplumsal önemini de ortaya koymaktadır; her ne kadar Nizamiye Mahkemeleri'nin açılmasından sonra şer'î mahkemeler ile birlikte ikili bir hukuk sistemine sahip olduğu izlenimi uyandırsa da Osmanlı Devleti hukuk sisteminin asıl kaynağı İ-

104 Tâhirülmevlevî, “Medresetü'l-Kudât Hakkında Bir Mazbata”, s. 1342.

lam şeriatına dayanan fıkıh ilmiydi. Diğer hukuk mekteplerinden mezun olanlar yalnızca Nizamiye Mahkemeleri'nde görev alabiliyorlarken, Medresetü'l-Kudât mezunları her iki mahkemede de çalışabiliyorlardı. Raporda bu konuda da bir tespitte bulunulmuş, o günkü hukukçuların şer'î mahkeme işlerinde yaya kaldıkları halde Medresetü'l-Kudât mezunlarının Nizamiye Mahkemeleri'nde bile görevlerini kusursuz yerine getirdikleri belirtilerek, bu okulun mezunlarının üstünlüğüne işaret edilmiştir: *"O kadar ki bugün hukuk müntesibini mehâkim-i şeriyye idaresinde bittabi' râcil olduğu halde, Kudât muzunları nizâmî mahkemelerde dahî îfâ-i muâmeleye bilâ nakîsa kâfil bulunmaktadır."*

Okulla ilgili önemli haberler dönemin gazete veya dergilerinde yayınlanıyor, medreselerin ıslahı gibi o günlerde gündemde olan eğitim konuları hakkında yazılar yayınlayan gazeteler Medresetü'l-Kudât'la ilgili haberleri de okuyucularına iletiyorlardı. Devletin biricik kadılar mektebi ile ilgili haberler sadece ilim erbabının değil halkın da ilgisini çekiyor olmalıydı ki yalnızca okula giriş veya mezuniyet imtihanları ile ilgili ilanlar değil, bu imtihanlarda başarılı olanların isimleri ve dereceleri, okul binasının yenilenmesi ve dualarla açılması, okulda Mevlid-i Şerif okunması vb. haberler de halka duyuruluyordu.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra eğitim alanında düzenlemeler yapılmış ve yeni ihtisas okulları kurulmuştur. Bu okullardan biri şer'î mahkemelerde görev yapacak kadı ve nâibleri yetiştirmek üzere kurulan Medresetü'l-Kudât'tır. Bu okul 1855 yılında Muallimhâne-i Nüvvab olarak ilk kurulduğu zamandan 1924'e kadar, İstanbul'un işgali yıllarında birkaç yıl kapalı kalması dışında hep hizmet vermiştir.

Bu okul eğitim-öğretim programını fıkıh ilmi üzerine bina etmiş, buna ek olarak talebelerinin mahkemelerde pratik yapabilmesi imkânını da sağlamış özgün bir eğitim kurumudur. Kadıların kaliteli ve standart bir eğitim almalarını sağlamak, kadılık kurumunda baş gösteren bozulmayı önlemek, Nizamiye Mahkemeleri'ne mevzuattaki kanunlardan haberdar kadılar yetiştirmek ve hepsinden önemlisi kadılık kurumunu ıslah ederek toplumun adalet ve güven duygusunun yara almasını sağlamak gibi gayelerle açılan bu okul Osmanlı Devleti'nde o güne kadar benzeri görülmemiş bir mektepti.

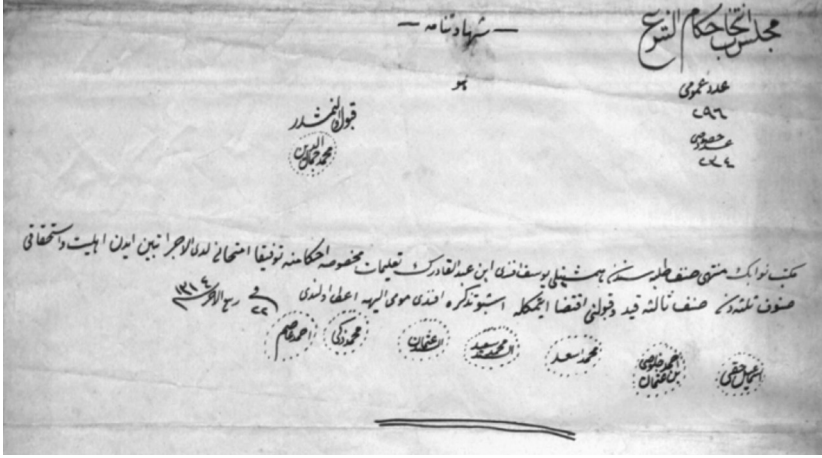
Okulun giriş imtihanlarını geçmek, okula kabul edildikten sonra sınıf geçmek ve sonunda da mezun olmak çok zor bir işti. Buna rağmen hem kadılık gibi top-

lumda en itibarlı mesleklerden birinin diplomasını verdiği için, belki de sırf verdiği eğitimin kalitesinden bu okulda talebe olmak çok arzulanan bir emeldi. Yüksek medreseleri bitirmiş, otuz yaşlarına gelmiş birçok ilim erbabı bu okula girip diploma alabilmek için sıraya girmişlerdir. Okulda eğitim, yeni yeni temelleri atılan modern okul anlayışına göre düzenlenmiş; okulun ders saatleri ve günleri, ders programı, hocaların görev ve sorumlulukları nizamnamelerle kayıt altına alınmış, böylece okulda iyi bir eğitimle birlikte sıkı bir disiplin de sağlanmıştır.

Medresetü'l-Kudât eğitiminde hâkim olan fıkıh ilmi, Hanefi Mezhebi'nin mu-teber kaynakları esas alınarak okutulmuş, bütün kanun ve hukuk dersleri arasında fıkıh derslerinde başarılı olmak okulda başarılı olmanın ve mezun olmanın en önemli şartı sayılmıştır. Bu da Medresetü'l-Kudât'ın her şeyden önce bir fıkıh mektebi olduğunu ortaya koymaktadır.

Okulun bini aşkın mezunu arasından çok önemli devlet görevlerine gelmiş ve toplumu etkilemiş birçok kişi çıkmış, bu etki okul kapatıldıktan sonra Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Buradan mezun olan kişiler, Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı, imam-hatiplik, vaizlik, hukuk fakültelerinde hocalık, dava vekilliği ya da yazarlık gibi görevlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde kadılar gerek yürüttükleri adli ve idari birçok önemli görev nedeniyle, gerekse toplumun barış ve huzurunu temin eden adaleti temsil etmeleri nedeniyle her zaman göz önünde karizmatik şahıslardı. Bu görevi üstlenen kişi vazifesini hakkıyla yerine getirirse halkın devlete olan sevgi ve bağlılığı artıyor, görevini suiistimal edip adaletten uzaklaşırsa toplumda huzursuzluk baş gösteriyordu. Toplum barışını doğrudan etkileyen kadılık kurumu ile ilgili her türlü düzenleme doğrudan toplumu da etkiliyordu. Aynı şekilde Medresetü'l-Kudât'ın da iyi bir eğitim programına sahip olması, buradan her bakımdan donanımlı kadıların yetişmesi ve bunların görevlerini hakkıyla yerine getirmeleri de toplumun huzurunu ve devletin bekasını uzun yıllar olumlu bir şekilde etkilemiştir. Bu okuldan aldıkları kaliteli eğitimle memleketin dört bir yanına dağılan yüzlerce kadı, Osmanlı toplumunda ilmin, adaletin ve huzurun yayılmasında etkin olmuşlar ve belki de devletin yıkılışını geciktiren etkenlerden biri olmuşlardır.

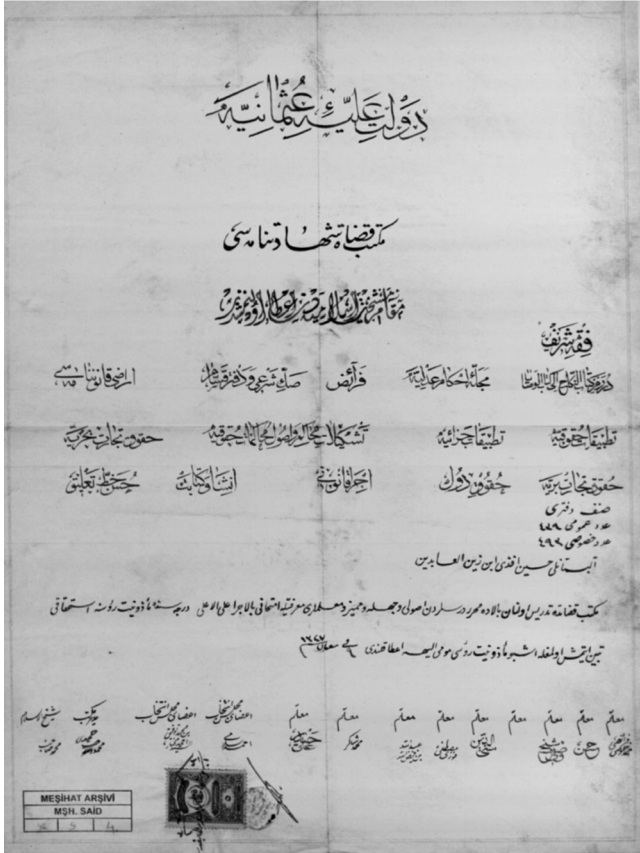
Şekil 1: Fatih Dersiamlarından ve Medresetü'l-Kudât Dürer Muallimlerinden Hemşinli Yusuf Efendi'nin Mekteb-i Nüvvâb Şehadetnamesi, (23 Rebiulahir 1324/ 1 Ekim 1896).
Kaynak: İMMA, MŞH.SAİD, 178, 25-4.

Şekil 2: 1913'te İnşa Edilen Medresetü'l-Kudât Binası, **Kaynak:** Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, s. 239.

Şekil 3: Medresetü'l-Kudât Binasının Günümüzdeki Hali. Bina İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Kaynak: Mehmet İpşirli, “Medresetü'l-Kudât”, s. 343-344.

Şekil 4: Elbistanlı Hüseyin Efendi'nin Mekteb-i Kudât "Aliyyü'l-a'lâ" Dereceli Şehadetnamesi. (9 Şaban 1327/ 22 Ağustos 1922). Şehadetnamede Hüseyin Efendi'nin imtihanını başarıyla verdiği dersler ile muallimlerin isim ve imzaları yer almaktadır. Kaynak: İMMA, MŞH.SAİD., 92, 9-4.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmed, “Dürerü'l Hükkam”, *DİA*, X, 27-28.
- Akıba, Jun, “A New School for Qadis: Education of the Sharia Judges in the Late Ottoman Empire”, *Turcica*, 35 (2003):125-163.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980: I.
- el- Âni, Osman Said, “Emced Zehavi”, *DİA*, XXXXIII, 179-180.
- Alpyağlı, Recep, “Çankı, Mustafa Namık”, *DİA*, Ek-I, 284-285.
- Aydın, Mehmet Akif, “Ali Haydar Efendi, Küçük”, *DİA*, II, 396.
- Aydın, Mehmet Akif, “Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye”, *DİA*, XXVIII, 231-235.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri-Teşkilat-Tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Bayak, Cemal, “Haydar Efendi, Ahıskalı”, *DİA*, XVII, 27-28.
- Berki, Şakir, “Berki, Ali Himmet”, *DİA*, V, 509-510.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 4266-319944.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 47-3491.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliyye (İ. DH.), 326-21224.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliyye (İ. DH.), 599-41799.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliyye (İ. DH.), 70318.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF. MKT), 1114-8.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF. MKT), 128, 120-0.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (MKT), 19-48-0.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (MKT), 257-69.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ (MVL), 483-28.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbi Kalemi Nezâret ve Devâir (A.MKT.NZD.), 161-79.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM), 74-49.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şûra-yı Devlet (ŞD), 225-13.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şûra-yı Devlet Husûsiyye (ŞD.HU.), 225-13.
- Düstur*, 1.Tertip, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289: I.
- Düstur*, 2.Tertip, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334: VI.
- Düstur*, 3. Tertip, Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1953: V.
- Furat, Ahmet Hamdi, “Ali Himmet Berki (Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Katkısı)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 (2005): 503-514.
- Efendi, Haydar, *Medresetü'l-Kudât Talebesi İçin Tatbikât-ı Şeriyye Dersi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar, 2013.
- Ergin, Ali Şakir, “Mehmet Hulusi Akyol”, *DİA*, II, 303-304.
- Fuad, Mehmed, *Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328.

- Gür, Refik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Has, Şükrü Selim, "Mültekâ'l-Ebhur", *DİA*, XXXI, 549-552.
- Hükam ve Me'mûrîn-i Adliyyenin İntihablarına Mütedair Nizamnamenin Yirmi Dokuzuncu Maddesi Mücibince Mekteb-i Hukuk ve Kudat Mezunlarının Hıdmat-ı Adliyyeye Kable'l-Kabul Tabi Tutulacakları Kuyûd ve Şeraiti Mübeyyin Talimatname*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329.
- İlmiye Salnâmesi*, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye: Matbaa-i Âmire, 1334.
- İnan, Ahmet, "Mustafa Hayri Efendi", *DİA*, XXXI, 302-303.
- İpşirli, Mehmet, "Medresetü'l-Kudât", *DİA*, XXVIII, 343-344.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), D.1999., 2b-3a.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemî (MF.MKT). 128, 120-0.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), Meşihât Sicill-i Ahvâl İdâresi Defterleri (MŞH.SAİD) 92, 9-4.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), (MŞH.SAİD), 41, 4-3.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), (MŞH.SAİD), 211, 6-2.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), (MŞH.SAİD), 178, 25-4.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), (MŞH.SAİD), 34, 15-5.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), (MŞH.SAİD), 71, 20-7.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), (MŞH.SAİD), 272.
- Kallek, Cengiz, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *DİA*, XXII, 438.
- Kaya, Mahmut, "Bekir Haki Efendi", *DİA*, V, 361-362.
- Mekteb-i Nüvvâb İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimât*, y.y., 1883.
- Ortaylı, İlber, "Kadı", *DİA*, XXVI, 69-73.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1994.
- Öngören, Reşat, "Tunahan, Süleyman Hilmi" *DİA*, XXXI, 377.
- ÖZ, Tahsin, *İstanbul Camileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, I, 1962.
- Özcan, Tahsin, "Mehmed Nuri Efendi", *DİA*, XXVIII, 503-504.
- Özcan, Tahsin, "Ömer Hulusi Efendi", *DİA*, XXXIV, 71-72.
- Özcan, Tahsin, "Rahmi Efendi", *DİA*, XXXIV, 423-424.
- Öztürk, Sait, "Kassam", *DİA*, XXIV, 579.
- Efendi, Salih, *Ceride-i Ferâiz*, İstanbul: el-Hac Halil Litografya Destgahı, 1271.
- Ragıp Bey, Başkatipzade, *Tarih-i Hayatım: Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.
- Serin, Muhittin, "Hasan Hüsnü Efendi", *DİA*, ek I, 537-538.
- Serin, Muhittin, "Mehmet Hulusi Yazgan", *DİA*, XXXIII, 356-357.
- Şentop, Mustafa, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, İstanbul: y.y., 2004.
- Şevki, Sakk-i Adli-i Hukuki, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327.

Şirani, Ahmed, "Mekteb-i Kuzzât Yahut Medresetü'l-Kuzzât Binâ-i Cedîdi", *Beyânu'l-Hak*, 158 (1328): 2806.

Tahirü'l-Mevlevi, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, (Düz. N. Boşdurmaz) İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012.

Tahirü'l-Mevlevi, "Medresetü'l-Kudât Hakkında Bir Mazbata", *Mahfil*, IV, 40.

Takvîm-i Vakâyi, (18 Recep 1271): 561.

Unat, Faik, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Yaran, Rahmi, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162-163.

Yavuz, Cevdet, "Ebu'ulâ Mardin", *DİA*, X, 363-364.

Yavuz, Yıldırım, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1981.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Akâidü'n-Nesefi", *DİA*, II, 217-219.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 57-62.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Güven, Dursun Nuri Feyzi", *DİA*, XIV, 328-329

Yörük, Ali Adem, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluş ve Faaliyetleri", basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Yurdakul, İlhami, "Mekteb-i Nüvvâb", *DİA*, ek-II, 242-243.